

୧୧.

१२.१.१ आरोग्य

१२.१.२ पर्यावरण

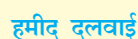
१२.१.३ शिक्षण

१२.२ क्रीडा क्षेत्र

१२.३ सांस्कृतिक वारसा आणि पर्यटन क्षेत्र

बदलत्या भारताचे प्रतिबिंब सामाजिक क्षेत्रातही लक्षाचे दिसते. विविध कायद्यांच्या आधारे सामाजिक न्याय प्राप्त करून देण्यासाठी सरकारचा प्रयत्न सुरू आहे. या प्रयत्नांमध्ये १९९३ चा 'मानव अधिकार संरक्षण कायदा' हा कायदा महत्वाचा आहे. या कायद्यान्वये 'राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग'ची (नॅशनल ह्यूमन राईट्स कमिशन) स्थापना करण्यात आली. जगण्याचे स्वातंत्र्य, समानता इत्यादी मानवाधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि हे हक्क नाकारले जाऊ नये याची दक्षता घेण्यासाठी हा आयोग स्थापन झाला. या कायद्यानुसार वृत्तपत्रात किंवा प्रसिद्धी माध्यमांमध्ये अन्यायासंदर्भात प्रसिद्ध झालेल्या बातमीची चौकशी आयोग घेऊ शकतो. अत्याचारग्रस्त व्यक्तीच्या या आवाजाचा सामाजिक कार्यकर्ते किंवा सामाजिक संस्था तक्रार दाखल करू शकतात. २००५ मध्ये घरगुती हिंसाचार रोखण्यासाठी कायदा संमत झाला. कुटुंबातील स्त्रियांना संरक्षण देण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला. या कायद्यातील तरतुदी लक्षात घ्याव्यात लक्षणीय तरतूद म्हणजे 'आपल्या राहत्या घरात पीडित महिलेची कायदेशीर मालकी असो वा नसो असे दाखवण्याचा हक्क तिला आहे.'

२०११ च्या जनगणनेत ६ वर्षापर्यंतच्या वयोगटात दरहजार मुलांमागे मुलींचं प्रमाण ९१४ इतके घसरल्याचे पुढे आले. या आकडेवारीतून संभाव्य संकटाची चाहूल लागताच महिला संघटनांनी याविरोधात आवाज उठवला. महाराष्ट्र शासनाने गर्भलिंग तपासणी व गर्भलिंगनिदान यांवर बंदी घालणारा कायदा केला आणि 'लेक लाडकी' हे अभियान राबवले. यामुळे परिस्थितीत बदल होत आहेत.

हमीद दलवाई यांनी
महात्मा जोतीराव फुले
यांच्या प्रभावामुळे १९७०
मध्ये 'मुस्लीम सत्यशोधक
समाज' या संघटनेची
स्थापना केली. मुस्लीम
स्त्रियांच्या हक्कांसंबंधी
कार्य करण्यावर त्यांचा भर
होता. तोंडी तलाक पद्धतीला दलवाई यांनी
विरोध केला. इ.स.२०१९ मध्ये संसदेने संमत
केलेल्या कायद्यानुसार तिहेरी तलाक पद्धती
रद्दबातल करण्यात आली आहे.

धर्मनिरपेक्ष लोकशाही राष्ट्र म्हणून भारतातील सर्व नागरिकांना एकच समान नागरी कायदा असावा असे त्यांचे मत होते.

१२.१.१ आरोग्य

पोलिओ निर्मूलन : बदलत्या भारताचे प्रतिबिंब
आरोग्याच्या क्षेत्रातही उमटले. १९९५ मध्ये भारत
सरकारच्या आरोग्य विभागातर्फे ‘पल्स पोलिओ’
लसीकरणाची मोहीम सुरू झाली. जागतिक आरोग्य
संघटना (WHO), युनिसेफ, रोटरी इंटरनॅशनल आणि
भारत सरकार यांच्या संयुक्त विद्यमाने ही मोहीम
राबवण्यात आली. ही मोहीम पोलिओ रोगाचे उच्चाटन
करण्यासाठी होती. पाच वर्षे वयापर्यंतचे एकही बालक-

लसीकरणातून वगळले जाणार नाही असा चंग बांधून ही मोहीम राबवण्यात आली. ही योजना यशस्वी होण्यासाठी शिबिरे, घरोघरी लसीकरण, प्रसार माध्यमातून जाहिराती यांसारख्या उपायांचा अवलंब करण्यात आला.

आयुष : आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, युनानी, होमिओपॅथी इत्यादी चिकित्सापद्धतींच्या विकासासाठी १९९५ मध्ये केंद्र सरकारच्या 'आरोग्य व कुटुंबकल्याण' मंत्रालयाने स्वतंत्र विभाग स्थापन केला. २००९ पासून हा विभाग 'डिपार्टमेंट ऑफ आयुर्वेद, योग अँड नॅचरोपॅथी, युनानी, सिद्ध अँड होमिओपॅथी' (AYUSH) या नावाने ओळखला जातो. या विभागाच्या वतीने या चिकित्सा प्रणालींच्या शैक्षणिक दर्जात सुधारणा करणे, गुणवत्तावाढ, संशोधन, औषधप्रमाणीकरण यावर भर देण्यात येत आहे.

करून पहा.

NRHM - राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशन कार्यक्रमातून जनतेला होणाऱ्या फायद्यांची यादी करा.

१२.१.२ पर्यावरण

प्रदूषण : वायू प्रदूषणाचा प्रश्न भारतातील सर्वच राज्यांना कमी अधिक प्रमाणात भेडसावत आहे. वाहनांच्या माध्यमातून होणारे प्रदूषण हा मोठा चिंतेचा विषय आहे. सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायरनमेंट संस्थेने दिल्लीतील प्रदूषणाचा अभ्यास करून या प्रश्नाची तीव्रता जनतेसमोर मांडली. प्रदूषणाच्या अनेक कारणांपैकी एक कारण म्हणजे वाहनांची वाढती संख्या, वाहनांच्या देखभालीकडे दुर्लक्ष अशा कारणांमुळे आणि वाहनांच्या धुरातून हवेत मिसळणारे घातक वायू आणि काजळीचे कण हे दिल्लीच्या प्रदूषणाला प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत असे सिद्ध झाले आहे. या प्रदूषणाचा परिणाम दिल्लीतील वारसा वास्तूवरही होत आहे. या प्रश्नावर उपाय म्हणून घनीकृत नैसर्गिक वायू (सीएनजी-कॉम्प्रेस्ड नॅचरल गॅस) वापरण्याची शिफारस संस्थेने केली. या शिफारशीच्या आधारे १९९८ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिल्लीतील सर्व सार्वजनिक वाहनांमध्ये सीएनजीचा वापर करण्याचा निर्णय दिला. पुढे 'नो पीयूसी नो इन्शुरन्स पॉलिसी' (PUC-Pollution under Control) असे धोरण आले. पीयूसी प्रमाणपत्र असल्याशिवाय वाहन

विमा काढता येणार नाही किंवा त्याचे नूतनीकरण करता येणार नाही असे धोरण अमलात आले. यामुळे पीयूसी प्रमाणपत्र देणारी केंद्रे सुरू झाली. कारखान्यांतील रासायनिक प्रक्रियांमुळे प्रदूषित झालेले पाणी नद्यांमध्ये सोडणे हे जलप्रदूषणाचे मुख्य कारण आहे.

पर्यावरण रक्षणासाठी अनेक व्यक्तींनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. सुंदरलाल बहुगुणा ('चिपको' आंदोलन), मेधा पाटकर ('नर्मदा बचाव' आंदोलन) आणि डॉ.राजेंद्र सिंह ('जलसंधारण' क्षेत्र) यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

प्लॅस्टिकसारख्या मानवनिर्मित, अविघटनशील पदार्थांमुळे आणि रासायनिक खते व कीटकनाशके यांच्यामुळेही पाणी व अन्नधान्याचे प्रदूषण वाढते आहे. तसेच या सर्वांमुळे जमिनीचा कस कमी होतो. त्यामुळे माणसे, प्राणी आणि वनस्पती यांच्यामध्ये अनेक प्रकारच्या रोगांचा प्रादुर्भाव होऊन आरोग्याला हानी पोचवणारी परिस्थिती निर्माण होत आहे.

करून पहा.

वायूप्रदूषण रोखण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या लागतील, याची यादी करा.

पर्यावरणाच्या क्षेत्रात महाराष्ट्रातील तीन प्रयोगांची विशेष दखल घेणे आवश्यक आहे.

राहीबाई पोपेरे : ८ मार्च २०१८ रोजी भारताच्या राष्ट्रपतींनी महाराष्ट्रातील राहीबाई पोपेरे यांना नारी शक्ती पुरस्कार दिला. 'कळसुबाई परिसर बियाणे संवर्धन समिती'च्या माध्यमातून केलेल्या कामाबद्दल त्यांना हा पुरस्कार देण्यात आला आहे. त्या बीजमाता (सीडमदर) या टोपण नावाने सर्वत्र ओळखल्या जातात. देशी वाण निर्माण करणे, त्याचे जतन करून ठेवणे, त्याला पुढच्या पिढीपर्यंत पोहचवणे हे काम त्यांनी केले आहे. संकरीत धान्य आणि भाजीपाला खाऊन त्यांचा नातू आजारी पडला. त्यावर उपाय शोधण्याच्या प्रयत्नातून राहीबाईंना देशी वाण वापरणे हा उपाय सुचला. त्यांनी स्वतःच्या

राहीबाई पोपेरे

कुटुंबासाठी लागणारे धान्य आणि भाजीपाला देशी वाणातून निर्माण करण्याचे ठरवले. घरात खाण्यासाठी देशी वाण पिकवायचे आणि पीक आल्यावर त्यातून निवडक बिया साठवून ठेवायच्या असे काम त्यांनी सुरू केले. कारले, पालक, तांदुळजा, गोड वाल, कडू वाल, घेवडा, भुईमूग, वरई, ढवूळ भात, काळभात, आंबेमोहोर, उडीद अशा विविध प्रकारच्या भाज्या, रानभाज्या आणि कडधान्यांचे वाण त्यांनी जपले. स्वतःच्या घरापासून सुरू झालेला उपक्रम त्यांनी बचतगटाच्या माध्यमातून सर्वत्र पोहचवायला सुरुवात केली. भारतीय अॅग्रो इंडस्ट्रीज फाऊंडेशनच्या (बाएफ) सहकार्याने हा उपक्रम फोफावला.

राहीबाई मातीच्या मडक्यात देशी वाणाचे बियाणे जतन करतात. मातीच्या मडक्याला शेणामातीने लिंपतात. त्यामुळे बियाणांना भुंगे किंवा मुंग्या लागत नाहीत. मडक्यात राखेचा व कडुनिंबाचा वापर करतात. आता या बियाणे बँकेत ५० हून अधिक पिकांचे, ३० हून अधिक भाजीपाल्याचे वाण जमा झाले आहेत. बीबीसीने २०१८ मध्ये विविध क्षेत्रांत काम करणाऱ्या जगभरातील १०० महिलांची निवड केली. त्यात राहीबाईंचा समावेश आहे.

भाऊ काटदरे : सह्याद्री निसर्ग मित्र या संस्थेच्या माध्यमातून भाऊ काटदरे व त्यांचे सहकारी निसर्ग संवर्धनाचे कार्य करतात. इ.स.१९९९ मध्ये पांढऱ्या पोटाचा समुद्री गरूड या पक्ष्याचे अस्तित्व धोक्यात आल्याचे भाऊंनी वाचले. या पक्ष्याचा बचाव आणि संवर्धन करण्यासाठी भाऊंनी रत्नागिरी जिल्ह्यात काम सुरू केले. रत्नागिरी जिल्ह्याला असणारा समुद्रकिनारा पायी हिंडून लोकांमध्ये या पक्ष्यांसंदर्भात जागृती केली. या प्रवासात त्यांनी ६२ घरट्यांची स्थाने शोधून काढली. हे करत असताना सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील निवती बंदराच्या आसपास वेंगुर्ला रॉक्सजवळ बंद्रा बेटावर भाऊ आणि

भाऊ काटदरे

त्यांच्या सहकाऱ्यांना तस्करीच्या घटना दिसल्या. तस्कर लोक पाकोळ्यांची घरटी विकून विदेशातून पैसे मिळवत होते. पाकोळ्यांना संरक्षण देणे गरजेचे होते. या घटनेमुळे आणि संस्थेच्या प्रयत्नातून पाकोळ्यांचा

समावेश भारतीय वन्यजीव संरक्षण कायदा १९७२ च्या शेड्यूल 'I' मध्ये झाला. सह्याद्री निसर्गमित्र संस्थेचे हे मोठे काम होय.

याच संस्थेने आणखी एक महत्वाचे काम कासवांच्या संदर्भात केले. 'वेळास'च्या समुद्रकिनार्यावर 'ऑलिव्ह रिडले' जातीची कासवे अंडी घालण्यासाठी येतात, त्यांच्या संरक्षणाची मोहीम उभारली. पहिल्याच वर्षी कासवांची ५० घरटी संरक्षित करण्यात आली. त्यातून २७३४ कासवे समुद्रात गेली. या घटनेच्या निमित्ताने 'कासव महोत्सव' आयोजित करण्यात आला. कासव समुद्रात जाताना बघायला देश-परदेशांतून शेकडो पर्यटक यायला लागले. त्यांच्या राहण्याचा प्रश्न निर्माण होताच गावातच स्थानिकांच्या घरात 'होम स्टे' पर्यटन विकसित केले गेले. ग्रामस्थांना प्रशिक्षण देण्यात आले. यामुळे निसर्ग संवर्धनातून पर्यटन उभे राहिले. संपूर्ण महाराष्ट्रात या कामाची दखल घेण्यात आली. भाऊ काटदरे आणि त्यांचे सहकारी सह्याद्री निसर्ग मित्र या संस्थेच्या माध्यमातून दुर्मीळ असणारे खवले मांजर वाचवा मोहीम चालवत आहेत.

प्रेमसागर मेस्त्री : भारतात गिधाडांची संख्या लक्षणीयरीत्या कमी होत आहे. गिधाडे म्हणजे निसर्गातील सफाई करणारे स्वच्छतादूत. रायगड परिसरात 'लाँगबील व्हल्वर' आणि 'व्हाईटबॅक व्हल्वर' अशा गिधाडांच्या दोन जाती आढळतात. त्यांची संख्या वाढवणे, त्यांच्या खाण्यासाठी अन्न उपलब्ध करून देणे यासाठी प्रेमसागर मेस्त्री आणि त्यांचे सहकारी Society for Eco Endangered Species Conservation and Protection (SEESCAP) संस्थेच्या माध्यमातून कार्यरत आहेत. प्राण्यांना दिले जाणारे औषध गिधाडांसाठी काहीवेळा विष ठरते. उंच झाडांची कमी झालेली संख्या, अन्नाची कमतरता यांमुळे गिधाडांचे अस्तित्व धोक्यात आले होते. ही परिस्थिती बदलण्यात सी-स्कॅप संस्थेला यश मिळत आहे.

१२.१.३ शिक्षण

१९९० हे 'आंतरराष्ट्रीय साक्षरता' वर्ष म्हणून जाहीर झाले होते. त्या पार्श्वभूमीवर केरळ सरकारने आपले पूर्ण राज्य साक्षर करण्याचा चंग बांधला आणि ही कामगिरी भारतात सर्वप्रथम करून दाखविली.

त्यानुसार केरळ हे पूर्णतः साक्षर होणारे भारतातील पहिले राज्य ठरले.

करून पहा.

१९९० हे आंतरराष्ट्रीय साक्षरता वर्ष होते. याच प्रकारे काही वैशिष्ट्यपूर्ण वर्षे आणि योजना यांची सांगड घालून यादी तयार करा.

केरळच्या साक्षरता मोहिमेत वाचणे, लिहिणे, गणितातील कौशल्ये आत्मसात करणे, स्वच्छतेचे महत्त्व, बालकांचे लसीकरण, सहकारी तत्त्वावरील शेती आणि बचतीचे महत्त्व या उपक्रमांचा समावेश होता. ही मोहिम राबवत असताना काही नव्याच समस्या समोर उभ्या ठाकल्या. या जिल्ह्यात साक्षरता मोहिमेत सामील होणाऱ्या अनेक ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये दृष्टिदोष होते. अकुशल कामगारांचे डोळे तपासणे, चष्मा करवून घेणे या गोष्टी नागरिकांना आर्थिकदृष्ट्या महाग वाटत होत्या. यावर उपाय म्हणून मोफत नेत्र तपासणी शिबिर आणि चष्मे वाटप उपक्रम राबवण्यात आला. यामुळे हे लोक साक्षरता वर्गाला येऊ लागले. सरकार आणि लोक एकत्र आले तर संकटांवर विधायक इच्छाशक्ती कशी मात करू शकते याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

एर्नाकुलम हा केरळमधील जिल्हा ४ फेब्रुवारी १९९० मध्ये पूर्णतः १०० टक्के साक्षर झालेला जिल्हा होय.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

मुलांना मातृभाषेप्रमाणेच इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविता यावे म्हणून महाराष्ट्र शासनाने २००२ मध्ये पहिलीपासून इंग्रजी शिकविण्याचा निर्णय घेतला. ऐकणे, बोलणे, वाचणे आणि लिहिणे या कौशल्यांवर भर देण्यात येऊन इंग्रजी भाषा शिकणे आनंददायी करण्यावर भर देण्यात आला. या अभ्यासक्रमाला अनुसरून उत्तम, सचित्र पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळाने (बालभारती) पार पाडली. या उपक्रमाचे राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने कौतुक केले.

प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी १९९४ मध्ये डिस्ट्रीक्ट प्रायमरी एज्युकेशन प्रोग्राम (DPEP) हा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, तमिळनाडू, केरळ, हरयाणा व आसाम या सात राज्यांत हा कार्यक्रम राबविण्यात आला. प्राथमिक शाळेत विद्यार्थ्यांची शंभर टक्के पटनोदणी, उपस्थिती, विद्यार्थी गळती रोखणे, इत्यादी उद्दिष्टांचा यात समावेश होता. या उपक्रमासाठी जागतिक बँकेने आर्थिक मदत दिली होती.

शालेय पोषण आहार : या उपक्रमाद्वारे प्राथमिक वर्गातील विद्यार्थ्यांचे योग्य पोषण व्हावे म्हणून 'माध्यान्ह भोजन योजना' १५ ऑगस्ट १९९५ पासून सुरू झाली. पोषक घटकांनी युक्त असा शिजवलेला आहार देण्यास सुरुवात झाली. जेथे हे शक्य नव्हते तेथे प्रतिविद्यार्थी धान्य पुरवण्याची सोय करण्यात आली.

सर्व शिक्षा अभियान : 'सारे शिकू या, पुढे जाऊ या' असे ध्येयवाक्य बाळगून सर्व शिक्षा अभियान २००१ मध्ये सुरू झाले. त्या अगोदर ८६ व्या घटना दुरुस्तीद्वारे ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना 'मोफत शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार' देण्यात आला. प्राथमिक शिक्षणाच्या स्तरावरील विषमता दूर करणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश होता. ही योजना यशस्वी होण्यासाठी यापूर्वीच्या खडू-फळा योजना, पोषक आहार योजना अशा सर्व योजनांचे एकत्रीकरण करण्यात आले. मुलींचे शिक्षण, दिव्यांगांचे शिक्षण याकडे या योजनेत विशेष लक्ष देण्यात आले.

शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण साध्य करण्यासाठी २००४ मध्ये 'एज्युसॅट' हा उपग्रह प्रक्षेपित करण्यात आला. भारताचे ६ विभाग कल्पून ६ वाहिन्यांची सोय देशभरात करण्यात आली. या उपग्रहामुळे भारतभर प्रादेशिक भाषांमधून शैक्षणिक कार्यक्रम सुरू झाले.

१२.२ क्रीडा क्षेत्र

एकेकाळी ऑलिंपिकमध्ये हॉकी हा खेळ भारताला सतत विजय मिळवून देत होता. कुस्तीमध्ये खाशाबा जाधव यांनी ऑलिंपिकमध्ये भारताचा झेंडा उंचावला. जागतिकीकरणानंतरच्या कालखंडात भारताच्या

शिक्षण – विशेष संदर्भ महाराष्ट्र

बदलत्या भारताचे प्रतिबिंब आपणांस शिक्षण क्षेत्रातही उमटल्याचे दिसते. दिल्ली येथील राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तकांच्या रचनेत काही बदल सुचविले. यानुसार नव्या अभ्यासक्रमात लोकशाही तत्त्वे, सामाजिक न्याय, कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्या यांच्या जाणीवा, स्त्री-पुरुष समानता, पर्यावरण रक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, लोकसंख्या, शिक्षण, वैज्ञानिक वृत्ती यांवर भर देण्यात येत आहे. भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेला पूरक असणाऱ्या विविधतेतील एकतेस चालना देण्याचा प्रयत्न अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून करण्यात येऊ लागला. वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राज्यपातळीवर शिक्षकांचे व्यापक प्रमाणावर प्रशिक्षण करण्यात येत आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय साक्षरता मिशनच्या धर्तीवर राज्य साक्षरता मिशन स्थापण्यात आले. यामुळे राज्यभर शिक्षणाच्या प्रशिक्षण आणि पाठ्यपुस्तकांच्या संदर्भात जागृती निर्माण झाली.

१९९० मध्ये आचार्य राममूर्ती समितीचा अहवाल केंद्र शासनास प्राप्त झाला. या समितीने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची चिकित्सा केली आणि शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, स्त्रिया व मागासवर्गीयांचे शिक्षण, शैक्षणिक लोकशाही या मुद्द्यांवर समितीत भर दिला. शिक्षणाचा हक्क हा मूलभूत हक्क असावा आणि शिक्षणावर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या खर्चातील वाटा वाढवावा, अशी शिफारस करण्यात आली.

याखेरीज शिक्षणखात्याने शालेय विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाच्या दप्तराचे ओझे किती असावे याचाही विचार केला गेला आणि त्याचे प्रमाण ठरवले गेले. बालवाडीतील प्रवेशासाठी मुलांच्या मुलाखतीवर बंदी

घालण्यात आली. नव्या सहस्रकात सरकारने सर्व शिक्षा मोहिमेच्या अंतर्गत सर्व मुलांना शाळेत दाखल करा, शिक्षणाचा दर्जा वाढवणे, शिक्षणातील स्त्री-पुरुष तफावत नाहिशी करणे, २०१० पर्यंत शाळांमध्ये संपूर्ण उपस्थितीचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे ठरले. शालेय विद्यार्थ्यांना अवांतर वाचनाची गोडी लागावी म्हणून शासनाने पूरक पुस्तकांची योजना कार्यान्वित केली.

केंद्रशासन, संरक्षण दल यात नोकरी करणाऱ्या पालकांच्या पाल्यांना बदली झाल्यावर शैक्षणिक समस्यांना तोंड द्यायला लागू नये म्हणून देशात सर्वत्र सारखा अभ्यासक्रम असणाऱ्या केंद्रीय विद्यालयांची साखळी उभारण्यात आली. या विद्यालयांमध्ये अभ्यासाबरोबरच खेळांवर भर, अभ्यासेतर उपक्रम यावर भर देण्यात येत आहे.

महाराष्ट्रातील रात्रशाळा, साखरशाळा या उपक्रमांची विशेष दखल घेणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात पहिली रात्रशाळा पुण्यात महात्मा जोतीराव फुले यांनी एकोणिसाव्या शतकात सुरू केली. यातूनच प्रेरणा घेऊन अनेक रात्रशाळा राज्यात चालू आहेत. दिवसभर काम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी हा उपक्रम उपयुक्त आहे. राज्यात ऊसतोडणी हंगामाच्या कामात शेकडो कामगार विविध साखर कारखान्यांच्या ठिकाणी जातात. या कामगारांच्या मुलांसाठी शिक्षणासाठी सोय म्हणून साखर कारखान्यांच्या परिसरात 'साखरशाळा' सुरू करण्यात आल्या आहेत. राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेण्यात येत आहे. यातूनच सिंधुदुर्ग व वर्धा जिल्हे पूर्ण साक्षर झाले. तसेच प्रौढशिक्षणाच्या कार्यासही गती मिळाली आहे. शासनाने शालेय विद्यार्थ्यांसाठी पूरक वाचनासाठी पुस्तके उपलब्ध करून दिली.

कानाकोपऱ्यातून अनेक खेळाडू पुढे आले. ज्याच्याकडे कौशल्य आहे तोच खेळाडू पुढे जाणार हे जागतिकीकरणाने घडवून आणले. या काळाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भूतकाळातील यशाच्या आधारे

खाशाबा जाधव

कोणत्याही खेळाडूला वर्तमान किंवा भविष्यात स्वतःचे स्थान अबाधित राखण्याची खात्री नाही. सर्वच क्षेत्रांतील खेळाडूंना आपली कामगिरी वारंवार सिद्ध करणे अनिवार्य असते.

रोज नवे-नवे विक्रम घडत आहेत. खेळाचे स्वरूप बदलत चालले आहे. खेळातील वेळसंदर्भात बदल होत

आहेत. क्रिकेटचे उदाहरण घेऊया. पूर्वी पाच दिवस चालणारे क्रिकेटचे सामने पुढे एका दिवसावर आले. एका दिवसाचे सामने पुढे २० षटकापर्यंत सीमित झाले. पूर्वी कुस्ती चितपट होईपर्यंत चालायची. आता ती गुणपद्धतीनेसुद्धा खेळतात.

कबड्डी, हॉकी, क्रिकेट, जलतरण, बॅडमिंटन, भारोत्तोलन (वेटलिफ्टिंग), नेमबाजी, बुद्धिबळ, मोटर स्पोर्ट्स, स्काय डायव्हिंग, मुष्टियुद्ध, तिरंदाजी, कुस्ती, फुटबॉल, टेनिस, टेबल-टेनिस, बिलियर्ड्स, मल्लखांब अशांसारखे अनेक खेळ आज खेळले जातात. प्रसारमाध्यमांनी, वृत्तवाहिन्यांनी या खेळांना स्वतंत्र जागा दिली आहे.

भारतीय पातळीवर खेळांशी संबंधित नियतकालिके सुरू झाली आहेत. काही वाहिन्या फक्त खेळांना वाहिल्या आहेत. या वाहिन्यांचा प्रेक्षकवर्ग, वाहिन्यांवरील जाहिराती, जाहिरातींचा वेळ आणि खर्च यांमधून एक स्वतंत्र अर्थविश्व आकाराला आलेले आहे.

भारतभर आता प्रत्येक खेळाच्या संघटना उभ्या राहिल्या आहेत. संघटना खेळाडूंमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक गुंतवणूक करित आहेत. उदा., फुटबॉलसारख्या खेळात एखाद्या खेळाडूला क्लब दत्तक घेतो. त्या खेळाडूची काळजी घेतात. या खेळाडूच्या नावाने तो क्लब ओळखला जातो. तो खेळाडू काही कालावधीसाठी क्लबशी करारबद्ध होतो. क्रिकेटचे आयपीएल सामने, एकदिवसीय विश्वकरंडक सामने, ट्वेंटी-ट्वेंटी विश्वचषक सामने, प्रो कबड्डी लीग या सारख्या खेळांना जगभरचे प्रेक्षक लाभले आहेत. या जगभरच्या प्रसारणाच्या हक्कांमुळे खेळाडूंच्या मानधनात भर पडली. त्यामुळे खेळाडूंचे जीवन बदलून गेले आहे.

सचिन तेंडुलकर

शासन खेळाडूंच्या कामगिरीची दखल घेत असते. एखाद्या खेळाडूने अभूतपूर्व कामगिरी केल्यास सरकार त्याचा विशेष सन्मान करित आहे. सचिन तेंडुलकर यांच्या १०० शतकांच्या कामगिरीचा विचार करून भारत सरकारने त्यांना 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च सन्मान

दिला. त्यांची राज्यसभेवर खासदार म्हणून नियुक्ती केली. समाजाचाही खेळाडूंकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन बदलत आहे. खेळाकडे व्यावसायिक कारकीर्द म्हणून पाहिले जात आहे. शालेय-महाविद्यालयीन शिक्षणात खेळ हा अविभाज्य घटक झाला आहे.

क्रीडा धोरण : आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय खेळाडूंचा वाढत चाललेला सहभाग, खेळात विज्ञानाचा वाढता वापर आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांमुळे प्रत्येक देश आपल्या क्रीडा धोरणाबद्दल दक्ष आहे. भारत सरकारने २००१ मध्ये क्रीडा धोरणाची घोषणा केली. खेळांचा विस्तार करणे, खेळाडूंना खेळांमध्ये प्रावीण्य मिळवण्यास मदत करणे, खेळांसाठी पूरक आणि मूलभूत सोयी उभारणे, राष्ट्रीय क्रीडा फेडरेशन आणि सहयोगी संस्थांना मदत करणे व खेळाडूंचा शोध घेणे, खेळांच्या प्रसारासाठी लोकसहभाग व जागृती करणे ही क्रीडा धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

२०११ मध्ये भारत सरकारने 'या आणि खेळा' ही योजना सुरू केली. या योजनेच्या अंतर्गत स्पोर्ट्स अथॉरिटी ऑफ इंडियाने जवाहरलाल नेहरू स्टेडियम, डॉ. करणसिंह शुटींग रेंज, डॉ. एस. पी. एम. स्विमिंग पूल संकुल, मेजर ध्यानचंद हॉकी स्टेडियम, इंदिरा गांधी इनडोअर स्टेडियम ही दिल्लीतील पाच क्रीडा संकुले खेळाडूंसाठी उपलब्ध करून देण्यात आली. याखेरीज येथे खेळायला येणाऱ्या मुलांसाठी SAI च्या तज्ज्ञ प्रशिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली शिकण्याची संधी मिळू लागली. याच्याच पुढचा टप्पा म्हणजे मणिपूरमध्ये 'नॅशनल स्पोर्ट्स युनिव्हर्सिटी'ची स्थापना होय. येथे खेळांचे प्रशिक्षण, खेळांचे व्यवस्थापन, क्रीडा मानसशास्त्र इत्यादी विषयांचे पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. याशिवाय संशोधनालाही प्रोत्साहन दिले जाते. २०१८-१९ पासून एम.एस्सी. (खेळांचे प्रशिक्षण) व एम.ए. (खेळांचे मानसशास्त्र) यांचे अभ्यासक्रम विद्यापीठात सुरू झाले.

खेलो इंडिया : २०१७ पासून भारत सरकारने पूर्वीच्या काही योजना आणि नवी उद्दिष्टे एकत्र करून ही योजना सुरू केली. खेळांना व्यापक जनाधार देणे आणि खेळांमध्ये उत्तम दर्जा गाठणे यासाठी ही योजना सुरू झाली. या योजनेचे १२ घटक आहेत. यात शालेय पातळीपासून विद्यार्थ्यांमध्ये गोडी निर्माण करणे, मुलींचा

सहभाग वाढवणे इत्यादींचा समावेश आहे.

खेळांच्या विकासासाठी राष्ट्रीय खेळ विकास कोष (National Sports Development Fund) स्थापन करण्यात आला. त्या कोषाला देणगी दिल्यास त्या रकमेवर आयकरात १००% सूट आहे. खेळाडूंना प्रोत्साहन देण्यासाठी राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार अर्जुन पुरस्कार, ध्यानचंद लाईफटाईम अचिव्हमेंट पुरस्कार, द्रोणाचार्य पुरस्कार, मौलाना अबुल कलाम आझाद ट्रॉफी, राष्ट्रीय खेल प्रोत्साहन इत्यादी पुरस्कार दिले जातात. ऑलिंपिक खेळात सुवर्णपदक मिळवणाऱ्या खेळाडूस भारत सरकार ७५ लाख रुपयांचे बक्षिस देते. पॅरा ऑलिंपिक, एशियाड, राष्ट्रकुल, विश्वकप, आशियाई चॅम्पियनशिप, आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ स्पर्धा, दिव्यांगांच्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध स्पर्धा, दृष्टीहीन खेळाडूंची क्रिकेट स्पर्धा अशा विविध स्पर्धांमध्ये सुवर्ण, रौप्य आणि कांस्यपदक अथवा विजेतेपद मिळवणाऱ्या संघास रोख बक्षिसे, खेळाडूंना नोकऱ्या दिल्या जातात.

याशिवाय विजेत्या खेळाडूंना निवृत्त झाल्यावर पेन्शन दिली जाते. एप्रिल २०१८ पासून ऑलिंपिक खेळातील विजेत्यास दर महिना २० हजार रुपये तर आशियाई खेळातील विजेत्यास बारा हजार रुपये दरमहा देण्यात येतात.

या सर्व मार्गांनी भारत सरकार खेळाकडे युवकांचे लक्ष वेधून घेत आहे. विद्यार्थ्यांना खेळांत करिअरच्या विविध संधी आता मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध झालेल्या आहेत.

१२.३ सांस्कृतिक वारसा आणि पर्यटन क्षेत्र

पर्यटन हे क्षेत्र दिवसेंदिवस अधिक प्रगत, विकसित होत जाणारे क्षेत्र आहे. या क्षेत्रातून आपल्या देशास परकीय चलन मोठ्या प्रमाणात मिळते. भारताला भेट देणाऱ्या विदेशी पर्यटकांची संख्या आणि त्यातून मिळणाऱ्या परकीय उत्पन्नात प्रतिवर्षी वाढ होत आहे. विदेशी पर्यटकांना कोणत्याही प्रकारची अडचण येऊ नये म्हणून गृह, पर्यटन आणि विदेश मंत्रालय यांनी एकत्र येऊन ई-व्हिसा सुविधा सुरू केली. यात ई-व्यावसायिक व्हिसा, ई-मेडिकल व्हिसा, ई-व्हिसा सुविधा देण्यात

आल्या. २०१६ पासून या पर्यटकांना हिंदी, इंग्रजीशिवाय १० परकीय भाषांमध्ये आठवड्याचे सर्व दिवस आणि २४ तास माहिती देण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. अरबी, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, जपानी, कोरियन, चिनी, पोर्तुगीज, रशियन आणि स्पॅनिश भाषेत पर्यटकांना त्यांच्या मोबाईलवर माहिती दिली जाते. १३६३ या क्रमांकावर दूरध्वनी केल्यास पर्यटकांना पर्यटन मंत्रालयाच्या वतीने माहिती उपलब्ध करून दिली जाते. या योजनेअंतर्गत क्रुझवरील पर्यटन, साहसी क्रीडा पर्यटन, आरोग्य योजनांशी संबंधित पर्यटन, गोल्फ, पोलो, पर्यावरणपूरक पर्यटन, चित्रपटविषयक महोत्सव इत्यादी विषयांचा समावेश आहे.

पर्यटकांशी कसे वागावे, त्यांना कोणत्या प्रकारची मदत करावी, या संदर्भातील वागण्या-बोलण्याचे शिष्टाचार यांचे पद्धतशीर शिक्षण देणाऱ्या संस्था सुरू करण्यात आल्या आहेत. पर्यटकांना राहण्याची उत्कृष्ट सोय करण्यासाठी हॉटेल्स निर्माण करण्यात आली आहेत. आतिथ्य आणि हॉटेल व्यवस्थापनाचे शिक्षण देणाऱ्या उत्तम संस्था अनेक शहरात आहेत.

करून पहा.

- पर्यटनातून कोणकोणते रोजगार निर्माण होतात त्याची यादी तयार करा.
- भारतातील ऐतिहासिक पर्यटनाला अधिक चालना देण्यासाठी उपाय सुचवा.

पर्यटनास उभारी देण्यासाठी तसेच अधिकाधिक पर्यटक आकर्षित करण्यासाठी 'अतुल्य भारत' ही मोहीम राबवण्यात आली. स्वदेशातील पर्यटनास चालना देण्यासाठी डिस्कव्हरी चॅनेलच्या सहकार्याने 'गो नॉर्थईस्ट' (ईशान्य भारताकडे चला) हा दूरदर्शनवरील कार्यक्रम प्रदर्शित करण्यात येऊ लागला. स्वदेश दर्शन यात्रेअंतर्गत भारतात १३ प्रकारच्या यात्रा आयोजित करण्यात आल्या आहेत. यात प्रामुख्याने हिमालय परिक्षेत्र, समुद्री तटवर्ती प्रदेश, बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी संबंधित क्षेत्रे इत्यादी ठिकाणांचा समावेश आहे.

संपूर्ण जगाला भारतातील वैशिष्ट्यपूर्ण स्थळांची

इंडियन नॅशनल ट्रस्ट फॉर आर्ट अँड कल्चरल हेरिटेज (INTACH) : या संस्थेची स्थापना १९८४ मध्ये नवी दिल्ली येथे करण्यात आली. INTACH चे मुख्यालय नवी दिल्ली येथे आहे. आज देशभरात २०० हून अधिक शाखांसह INTACH ला वारसा जतन व जागृती करणारी भारतातील मोठी संस्था म्हणून ओळखले जाते. मागील ३५ वर्षांत INTACH ने केवळ नैसर्गिक आणि मानव निर्मित वारसाच नव्हे तर अमूर्त वारसा संवर्धनाचे काम केले आहे. आर्किटेक्चरल हेरिटेज, नैसर्गिक वारसा, भौतिक वारसा, अमूर्त सांस्कृतिक वारसा, हेरिटेज एज्युकेशन अँड कम्युनिकेशन सर्व्हिसेस (एचईसीएस), शिल्प कक्ष, विविध शाखा, इंटॅक हेरिटेज अँकडमी, हेरिटेज टुरिझम, लिस्टिंग सेल, लायब्ररी, अभिलेखागार आणि सूची, नोंदी व त्या संदर्भातील पत्रव्यवहार अशा विविध विभागांतून INTACH कार्य करते. INTACH चे महाराष्ट्र राज्यातही प्रभावी काम आहे.

अधिक संदर्भासाठी : www.intach.org

माहिती व्हावी म्हणून २०१६-१७ मध्ये इलेक्ट्रॉनिक आणि डिजिटल माध्यमातून प्रचार सुरू करण्यात आला. बीबीसी, डिस्कव्हरी, हिस्ट्री अशा जागतिक वाहिन्यांवरून भारतातील ऐतिहासिक, नैसर्गिक वारसास्थळांची माहिती देण्यात येते. त्याआधारे अमेरिका, फ्रान्स, जपान इत्यादी देशांमधून भारतात येणाऱ्या पर्यटकांची संख्या वाढवण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. प्राचीन तीर्थक्षेत्रे व आध्यात्मिकदृष्ट्या महत्त्वाची ९५ स्थळे 'प्रसाद' योजनेत समाविष्ट करण्यात आली आहेत. स्वदेश दर्शन तथा महाराष्ट्रातील त्र्यंबकेश्वरचा त्यात समावेश आहे. केंद्र सरकारचे पर्यटन मंत्रालय आणि फेडरेशन ऑफ असोसिएशन्स इन इंडियन

माहिती आहे का तुम्हांला ?

गुलाबी शहर अर्थात जयपूर शहराला युनेस्कोने जागतिक वारसा दर्जा दिला. ६ जुलै २०१९ पासून हे वारसा स्थळ युनेस्कोच्या यादीत समाविष्ट झाले. हा निर्णय 'युनेस्को वर्ल्ड हेरिटेज कमिटी'च्या सभेत घेण्यात आला. ही सभा अझरबैजानमधील बाकु या भागात भरली होती.

जयपूरमधील हवामहल

टूरिझम अँड हॉस्पिटॅलिटी (FAITH) यांनी इंडियन टूरिझम मार्ट २०१८ चे आयोजन केले होते. आंतरराष्ट्रीय धर्तीवर आयोजित केलेले हे पहिलेच टूरिझम मार्ट होय.

या पाठात आपण सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्य, पर्यावरण, क्रीडा आणि पर्यटन या क्षेत्रांचा मागोवा घेतला आहे. बदलत्या भारताचे काही प्रातिनिधिक पैलू आपण अभ्यासले.

२१व्या शतकात एका बाजूला संधी तर दुसऱ्या बाजूला समस्या आहेत. विविध संधीचा फायदा घेऊन समस्यांवर मात करण्याची जबाबदारी आपणावरच आहे.

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

- १९९५ मध्ये भारत सरकारचा आरोग्य विभागातर्फे लसीकरणाची मोहीम सुरू झाली.
(अ) गोवर-रुबेला (ब) पल्स पोलिओ
(क) बीसीजी (ड) त्रिगुणी
- एर्नाकुलम हा १००% साक्षर झालेला जिल्हा राज्यात आहे.
(अ) गुजरात (ब) केरळ
(क) कर्नाटक (ड) तमिळनाडू

(ब) पुढील संचामधील 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट

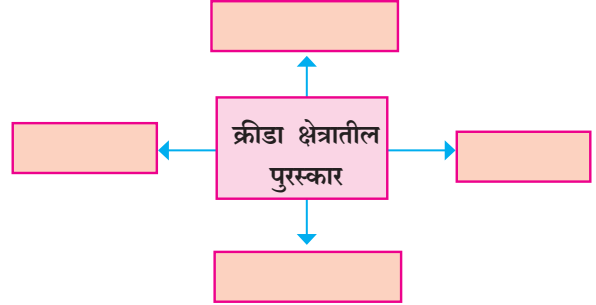
'ब' गट

- राष्ट्रीय मानवाधिकार - मानवी हक्कांचे
आयोग संरक्षण
- सेंटर फॉर सायन्स - दिल्लीतील प्रदूषणाचा
अँड एनव्हायरनमेंट अभ्यास
- सी-स्कॅप - कासवांचे जतन
करणारी संस्था
- इंटॅक - वारशाविषयी जतन व
जागृती करणारी संस्था

प्र.२ ऐतिहासिक ठिकाण, व्यक्ती, घटना यांसंबंधीची नावे लिहा.

- मानव अधिकार संरक्षण कायद्यान्वये स्थापन झालेला आयोग -
- भारतरत्न हा सर्वोच्च सन्मान मिळवणारा खेळाडू -

प्र.३ पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.४ टीपा लिहा.

- स्पीड पोस्ट
- वायू प्रदूषण
- पोलिओ निर्मूलन

प्र.५ पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- भारत सरकारचे क्रीडा धोरण स्पष्ट करा.
- पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी पर्यटन विभागाकडून कोणत्या सुविधा सुरू केल्या आहेत?

प्र.६ तुमचे मत लिहा.

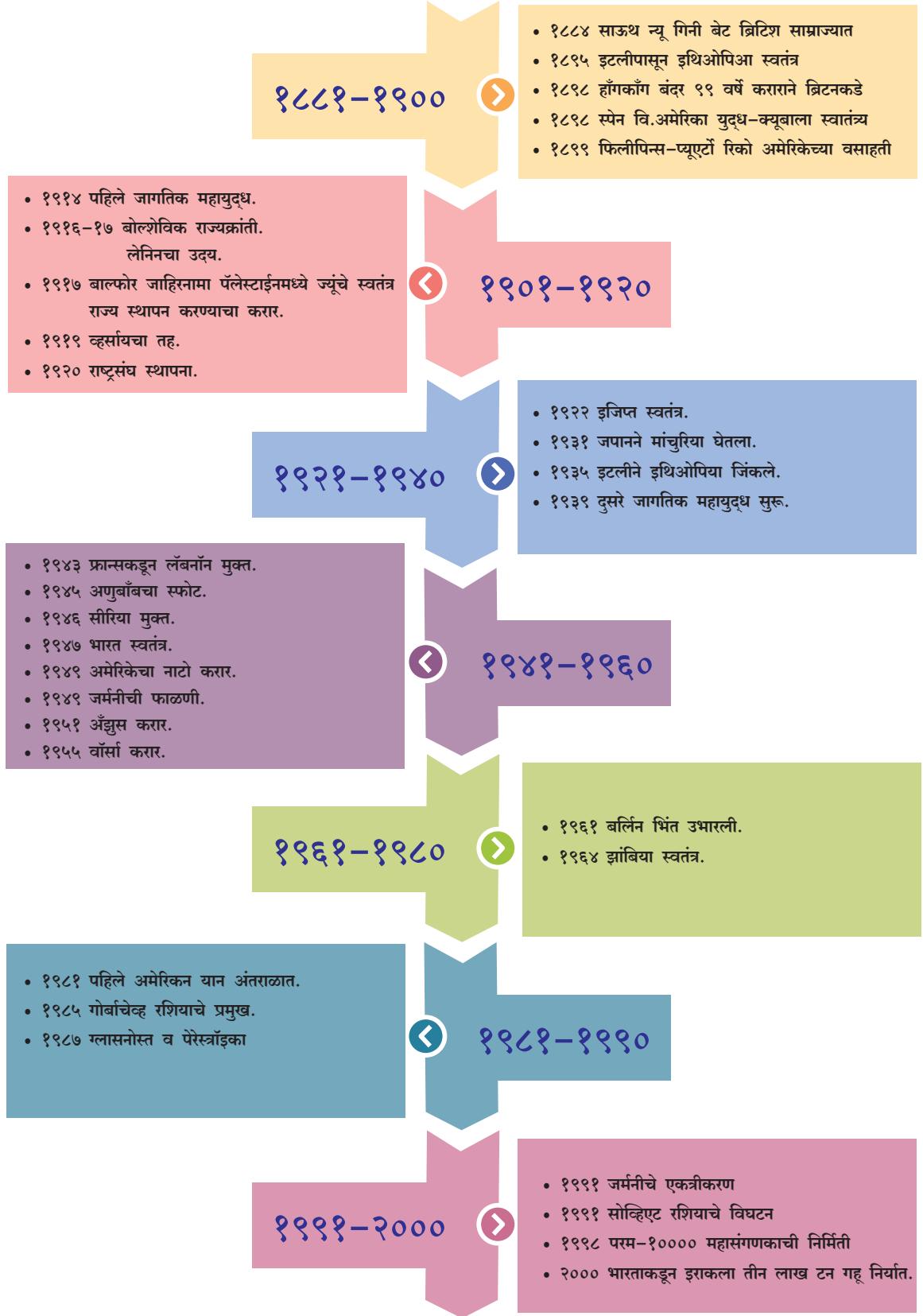
- संरक्षणविषयक सराव दोन राष्ट्रांनी एकत्र करणे आवश्यक असते.
- पर्यटनस्थळांची काळजी सर्वांनी घ्यावी.

उपक्रम

पर्यटनक्षेत्रात कोणते व्यवसाय चालतात, त्यांची यादी करा.

सदर कालरेषेत काही निवडक घटनांचा समावेश केला आहे. याप्रमाणे तुम्हीसुद्धा कालरेषा तयार करू शकता.

कालरेषा : जागतिक घडामोडी (१८८४ ते २०००)

अधिक माहितीसाठी खालील संकेतस्थळांना भेट द्या.

1. कार्ताझ <https://en.wikipedia.org/wiki/Cartaz>
2. पर्यटनासाठी अधिक माहिती जाणून घेण्यासाठी www.tourism.gov.in
3. Communications and Information Technology - www.indiapost.gov.in
4. भारत संचार निगम लिमिटेड - (BSNL) www.bsnl.co.in
5. संरक्षण मंत्रालय : www.ddpmod.mod.gov.in, www.drdo.gov.in,
www.indiannavy.nic.in, www.indianairforce.nic.in
6. शिक्षण www.mhrd.gov.in
7. पर्यावरण www.envfor.nic.in
8. भारतीय रिझर्व्ह बँक www.rbi.org.in
9. खादी एवं ग्रामोद्योग आयोग www.kvic.org.in
10. परमाणू ऊर्जा विभाग www.dae.nic.in
11. अंतरिक्ष कार्यक्रम www.isro.org
12. राष्ट्रीय युवा नीति www.yas.nic.in
13. WWI <https://www.youtube.com/watch?v=QPdFo8nwkZI>
14. WWI Map <https://www.mapsofworld.com/world-war-i/>
15. WW II https://www.youtube.com/playlist?list=PL3H6z037pboEcDk1Nvu6uQK9_oYtv1hJx
16. WWII Map <https://www.mapsofworld.com/answers/history/countries-won-world-war-ii/>
17. शीतयुद्ध - https://en.wikipedia.org/wiki/File:New_Cold_War_Map_1980.png
18. Iron curtain map https://en.wikipedia.org/wiki/Iron_Curtain#/media/File:Iron_Curtain_map.svg
19. सार्क <http://saarc-sec.org/about-saarc>
20. Balbharati <https://www.youtube.com/watch?v=MIZngFxBxM>